

«ЗАРБУЛ-МАСАЛ»
(Япалоққуш ҳикояси)

Аммо ровийлар андоғ ривоят қилурларким, илгариги айёми нофаржомда Фарғона иқлимида Кайқубод отлиғ подшодин қолган бир эски шахристон бор эрди. Анда бир Бойўғли деган ватан тутмуш эрди. Аммо они ҳавоси хуш ва боди дилкаш. Сабза, раёҳин, анвоё гуллар, чечаклар касратидин, кўрғон баҳор чоғда товуснинг парларидек турланиб, мунаққаш кўринур эрди. Ва анинг ёнинда бир ёғочлик ерда Япалоққуш маскани, ота-бобосидин қолғон жойи бор эрди. Аммо Бойўғлининг бир қизи бор эрдик меҳри ховарий юзига банда эрди.

Оразидин шамсу қамардур хижил,
Сўзларидин шахду шакир мунфаил,
Ҳосили умри эди ул бойни,
Оти Гунашбону ўшал ойни.

Ул қиз офтоби оламтобдек ҳар хомни пиширур, ҳеч махлуқ ани кундузи кўрмоқга чораси йўқ эрди ва ул қиз юзини яширур эрди. То баҳаддики аломати бўлуғ зоҳир бўлуб, тиши чиқиб кўзи сузулиб, овози бузулуб онасининг тўғри сўзлаганига эгри сўзлай бошлади. Онаси қабзланиб айдиким:

— Эй болам, кўнглунгиз эр тилар ўхшар, ошукманг. «Ошукғон қиз эрга борса, ёрчимас»...

Анда қиз итоб қилиб айтдиким: «Эй она, сиз бизга сабр ва таҳаммул сори йўл кўрсатурсиз, мени оладурган йигитни ҳам отаси айтурки: ...«Бош омон бўлса, бўрк топилур». Булар бу сўз устида эрдиларким, Япалоқ Кўркушни имлаб олиб, ёнида ўтқузуб айдиким:

З-онки дар офоқ з барноу пир,
Ҳечкас аз жуфт надорад гузир.¹

Бизни курратуль-айнимиз эр етибдур, ерда муносиб маслаҳат қилоли. Бойўғлининг бир чиройлик қизи бор эмиш. Бизни тарафдин совчи бўлуб боринг. Ҳарқанча қалин бўлса топилур.

Анда Кўркуш айди:—«Бор мақтанса топилур, йўқ мақтанса чочилур» деган яхшиларнинг масалидур. Бойўғлининг оғзининг бурчидин чиқар: «Минг чордевор қизимнинг қалини» деб. Ҳоло подшоҳимиз ҳазрат сайид Умархон амирул-муслимин аҳд ва замонларида олам маъмур ва раоё масрур. Ҳар нечук аёлмандлар тасбиҳи маржондин уйрулур—бир бўш чордевор топилмас, уялурмиз. Нечукким айтмишлар: «Ёлғон масал турмас», «уят — ўлумдин қаттиғ». Яна айтмишлар: «Эрман ёғочини эгилгани — сингаши, эр йигитнинг уялгани — ўлгани»...

Анда Япалоққуш айди: «Мен сизни билимлик ва маънидин бохабар киши фаҳмлаб эрдим, «карнай мисдин, балғам исдин» бўлуруни билмас экансиз. «Кўр тутганини қўймас ва кар эшитганини қўймас».

Анда Кўркуш айди: Мен хотун олмоқ таманносин ғарқоби эмасман, нечукким айтмишлар. Байт:

Дала тузни сув олса, кўнгғур ғознинг тўшидин,
Қулоқсизга сўз айтсанг, қулоғининг тошидин.

¹ Мазмуни: дунёда бўлган ёш ва қарининг жуфтсиз бўлиши (уйланмаслиги) мумкин эмас.

Анда Япалоққуш айди: «Бурноғилар масалидурки, «битар ишнинг бошига — яхши келур қошига». Яна бири булки, «бемор тузалгуси келса, табиб ўз оёғи бирла келур».

Анда Кўркуш айтди: «Бўл! Оғиз бўлма, оёқ бўл», эшитмадингмуки, «оёқ югуруги ошқа, оғиз югуруги бошқа». Сен ким, Бойўғлининг эшигига киши юбормоқ ким. Ҳеч билмасмусанки, «Тенг-танги бирла, тезак қопи бирла».

Анда Япалоққуш айди: «Бизнинг нима камлигимиз бор...»

Кўркуш айди: Борликдан мактанма, айтмишлар, «Ўзини мактағони, ўлумнинг қоровули». Сенинг аҳволинг оламга маълумдир. «Ойни этак бирла яшурса бўлурму», «Чумчуқ семирса, ботмон бўлурму», «Ола кўзанақ ола бўлса ҳам, арслон бўлмас», «Ола тўғоноқ олғур бўлса ҳам, аҳволи маълум».

Анда Япалоқ айди: Сен бизни фақир-нотавон кўрдингму? Мундин беҳабар ўхшарсанки, «Чўпни хор тутсанг, кўзга тушар». Бор, мен бирла сўзлашгунча, Бойўғли бирла сўзлашгил.

Анда Кўркуш айди: «Эй Япалоқ, куёв бўлур ўғлингнинг отини айтгил».

Анда Япалоққуш айди: «Ўғлимнинг номуборак оти Кулонкирсултондир».

Анда Кўркуш айди: «Мундоғ фаҳм ва хирад манзилидин ўтмаган кишиларни кўрган эмасман. Эчкунинг оти Абдукарим бўлурға сўз керак. Бурунғилар анинг учун «эби билан сўзлаганнинг қурбони бўл», деган эканлар. Кулонкирсултон от қўймоқ сенинг ҳаддингму? Бу от—Ҳумо, Уқоб, Қарчиғай, Бахрин, Лочин, Итолгу қушларининг салотинидурлар, аларга муносиб от турур.

Анда Япалоқ айди: «Илгари ўтган яхшилар масалидурки, «Яхши нафас, ярим мол», бари боламнинг асбоби кулонкирлиги минқори билан чангалидан маълум ва равшан эмасдурму?»

Анда Кўркуш айтди: Рост айтурсан. «Кўчқор бўлур кўзининг пешонаси дўнг бўлур, оға бўлур йигитнинг пешонаси кенг бўлур. Отаси урмас қўнғузни, боласи урар тўнғузни» деган сўзга ишонма. Лекин «Ҳалво деган бирла оғиз чучумас».

Тақя бар жойи бузургон натввон зад багазоф,
Магар асбоби бузурги ҳама омода куни.¹

Сенинг бу сўзинг қарчиғалик дардараси куланг бошига тушуб, дуррож шикорин ихтиёр қилиб, ўзи балчиққа ботиб қолганига ўхшар. Ори, ҳаддин ҳар кишиким ошса, жазоси шундоғ бўлур. Бу сўзнинг тафсилини «Силсилатуз-заҳаб»² дин топ. Бурунғилар масалидурки, «Аёз, ҳаддингни бил, барчани қўй, ўзингни бил», «Намангон-шаҳри вайрон, оти улуғ, суфраси қуруғ», «Уйда чакса уни йўқ, том бошида қўш танур», «Сичқон сиғмас инига, ғалбир боғлар думига»—деган иборат сенга содиқ келур.

Анда Япалоққуш айтди: «Эй Кўр, бас куланг қарчиға ишини килурман деб, балчиққа ботиб ўлганини менга ҳикоят қилурсан, мен ҳам бино ва нобино ҳикоятин билурманки, нобино бино сўзини кўлокға олмай, ўз хижолатидин ўзини илонга чакдириб ҳалок бўлди. Сенга гапирсам, бу муҳим хайр кечга қолур. Бу ҳикоятнинг баёни воқиасини истасанг, «Калила ва Димна»³ дин топ».

Анда Кўркуш айди:—Эй бесабр. Бу ҳадис маънисидин беҳабармусанки «таанни раҳмондин ва таажжул шайтондин». Сен ўз яроғингни қилгунча, сабр қилсанг, хўбдур. Сабрни яхшилар андоғ таъриф қилмишлар:

Сабр билан баста эшиқдур кушод,
Сабр билан топди эронлар мурод.

¹ Мазмуни: Улуғлар жойига суяниб, беҳуда мактанма. Аввал улуғликнинг ҳамма шартларини тайёрла.

² «Силсилатуз-заҳаб» — машҳур тожик шоири Абдурахмон Жомийнинг достонидир.

³ «Калила ва Димна» машҳур масаллар тўпламидир.

Сабр сенинг дардинга дармон бўлур,
Сабр билан хор гулистон бўлур...

Ва айтмишларким байт:

Сабр қилсанг ғўрадин ҳалво битар,
Бесабрлар ўз оёғидин йитар.

Анда Япалоққуш айдиким: «Ори балоға сабр, казоға рози бўлмоқдин ўзга чорам йўқ. Лекин сабрнинг жойи билан ҳузн ва андуҳдин бўлак нимарсаси йўқ. Сабр қилиб, яхши иш қўлдин кетса, ўхшамас...»

Анда Кўрқуш айди: «Ёмонға ўлум, муҳим хайр ишға юборур киши бу навъ бўлурму... Эшитган эмасмусанким: яхшилар айтибдурларким. «Ширин-ширин сўзласанг илон инидан чиқар, аччиғ-аччиғ сўзласанг мусулмон диндин чиқар». Сенинг бу ношойиста сўзингга бормасман. Тожикни бир масали борки: «Зўри беҳуда миён мешиканад»¹.

Анда Япалоққуш айди: Сен манной лилхайир ўхшарсан, сендин совуқ ҳасад иси келур.

Анда Кўрқуш айди: «Мен совуқ ҳасад қариндоши эмасман, сени ҳўб билурманким: «Қалб қозонн қайнамас, қайнаса ҳам куйилмас» дерлар. «Ҳаромзоданинг қуйруғи бир тутам». Менга кўп юз келтурсанг, нечукким қадимги яхшилардин бир масал қолибдур: «Яхшилиқ қил сувга сол, сув билмаса, балиқ билур, балиқ билмаса, холиқ билур». Аввал бориб Кулонқирсултон жамолини кўруб, анинг совуқ сўзини эшитиб, сўнгра борсам керак» деб Кулонқирсултон хизматига равона бўлди. Ярим фарсах йўл борганда, шул аснода бир Худхуд йўлуқти, саломлашиб айдиким: "Қайси ошёни баланддин парвоз қилдинг?" Анда Кўрқуш айди:

«Бизнинг парвозимиз маълумдир».

Анда Худхуд айди: «Эй Кўр, мен муаммодин беҳабарман, тўғри сўзинг бўлса, сўзла. Мофиз-замиринг менга баён қил».

Анда Кўрқуш айди: «Мен Япалоқ биби совчисидурман, Бойўғлининг қизига хосткорликка борурман».

Анда Худхуд айди: «Япалоқнинг ниҳояти беҳирадлиғини эмди билдим. Ҳар ойина ўз жинсидин, япалоқлар қуруғондек сени юборурму... Магар сен Ҳаким Содик ҳикоятини беҳабар ўхшарсен. Кўрқуш айди: «Ҳикоят қил».

Худхуд айди: «Бир ҳаким бир гулистони руҳ афзоға дохил бўлди, кўрдиким бир шоҳ узасида бир кабутар ила зоғ ўлтурубдур. Иккиси ваҳшат бўла бир-бирисиға қарар, шул аснода бир рустойи азбарои қасди паранда камон бирла мунтазир эди. Зоғ дарахтдин рустойи тўғрисиға бориб тушди. Зоғдин рустойи ўқин отиб ўткарди. Қушиға ем қилди. Агар зоғ ўз жинси бирла далада ё жойи раҳобада ё эски хирмонларда юрса эди ўқ захмини еб қушиға ем бўлмас эди. Сенга совчи бўлмоқ недур... Сенинг сирка тиларга лаб-лунжинг йўқ экани маълум ва машҳурдур ва яна кўлидин келмас ишға урунган, нажжорлик қилгон маймунга ўхшаш расво бўлма»...

Кўрқуш айди: «Ҳикоят қил».

Худхуд айди:

«Бор эди Кашмир навоҳида тоғ,
Боғи эрам рашкидии кўксида доғ.

Анда иморатға яроғлиқ яғоч,
Етти қулоч, бўйи ўн икки қулоч.

¹ Мазмуни: «Беҳуда зўр уриш бел синдиради».

Бор эдн кўп неъмат алвонлари,
Хурраму маъмур эди ҳайвонлари,

Зулф каби сунбули хушбўлари,
Роҳатихон эрди оқар сувлари.

Уйдин улуғроқ эди бир гулбунни,
Анда ватан тутмиш эди маймуни.

Жон сотиб ўзни ўйин этарди тан,
Ўқур эди қиссаи ҳуббул-ватан¹.

Бир куни нажжори хирадманди фард
Кўнгли яғоч йўқлиридин қилди дард.

Борди ўшал тоқға мавкуф эди,
Эзгу яғочлар онга маъруф эди.

Шаҳарииг зиндонидин озод ўлуб,
Тоғнинг Шириниға Фарҳод ўлуб.

Сонур эди ўзини тоғ Хисрави
Тоғни ўқуб Деҳлавийи маънави.

Элина навкиссаларин қистари,
Расм эди нажжор яғоч истари.

Эгди у дил гўшасининг пардасин,
Белга суқуб теша билан аррасин.

Бориб анга кесди яғоч решасин,
Қўйди ўшал ер унутуб тешасин.

Ўзга ера бордию кесди яғоч,
Ёрмоғини қилди магар ул илож.

Болта била бир учини ёрди ул,
Пона қўйиб, теша сари борди ул.

Тушти баногоҳ анга маймун кўзи,
Оқилу доно санаб, ул дам ўзи.

Айди: «Улус ичра бу бир касбдур,
Касбни бошина кийнш насбдур.

Кийса гар арзир эмиш элга ҳунар,
Беҳунар элни дедилар риши хар².

¹ Бу сатрнинг маъноси: Ватанни севиш ҳикоясини ўқур эди.

² Риши хар — эшак соқоли демакдир.

Мен даҳи нажжорлиқни ўрганай,
Болаларим барчасига ўргатай».

Жаҳд қилиб турди равон борғали,
Яъни яғоч қолмишини ёргали...

Минди яғоч устига нажжордек,
Косиби пуркардаи пуркордек.

Кетди ҳунар шавқи била ғуссаси,
Тушди яғоч айрисиға думчаси.

Балки недин бўлди тутулмоқлиғи,
Мумкин эмас ўлди қутулмоқлиғи.

Одамнинг жинсида йўқ қиссаси,
Қолди анинг думчасининг ҳиссаси. -

Билгилки, маймун нажжорлиқ қиламан деб, қўлга тушиб, эртадин кечгача калтак бирла уруб, ўйнатиб, балоға гирифтор бўлгандек, сен ҳам муҳим хайр ишини биткаролмай, мулло Исо авлиё бирла Абдурахмон офтобачидек халқнинг лаънат сўзидин чиқмай юрма. Ёмон иснод сендин қолур».

Кўрқуш айди: «Мен ҳали бу ишда ҳаммолликға равом йўқ, лекин тақдир билур.

Одами кўп ҳилаю тадбир этар,
Лек ишининг охири тақдир этар.

Сен теваининг бўтаси онаси бирла мунозара қилғонидин беҳабар ўхшарсан».

Худхуд айди: «Ҳикоят қил».

Кўрқуш айди:

«Бор эди Фарғонада бир сорбон,
Теваси бор эрди — туғди ногаҳон.

Ахлу иёли анинг бас эрди чўқ,
Озукадин кулбасида нарса йўқ.

Ҳосили дунё эди бир тевази,
Эмадиган орқасида бўтаси.

Бир куни ул тевазини қўмлади,
Ортадиган юкларини жўмлади.

Юки оғир эрдию ҳам йўл йироқ,
Ўртади тайлоқни нори фирок.

Фасли тамуз эрди, ҳаво кўп исиг,
Йўлда темур сингари қумлар қизик,

Оч ўтина куйди, анодин жудо,
Модарининг меҳрида эрди адо.

Жаҳд ила етмай аносин кенидин
Қумда куярди, ғами ул сийнадин.

Онда оғир юкни ўшал сарбон,
Йўлда чўкурди тузатай деб равон.

Бўтаси бориб эди орқасидин,
Ёнди ҳароратлар яғмосидин.

Юзланиб айди:—Ҳало бераҳм онам,
Куйдию, ёндию тутошти танам.

Аста-аста юрсанг, бўлғай на ғам,
Сийна сутингдин эмайин дам-бадам.

Айди онаси боласига боқиб,
Кўзларининг ёшлари сувдек оқиб:

Кўрки, бурундук кишининг қўлида,
Бу кишининг кўзлари ўз йўлида,

Менда агар зарра каби ихтиёр
Бўлса эди, бўлмас эдим зери бор,

Бурунғилар масалидурким: «Қизни ким суймас, қимизни ким ичмас», «Карнайчидин нима кетар. Бир пуф».

Анда Худхуд айди: «Ори, амонат сўзга амин бўлмоқ яхшилар шеваси турур. Сен дахи кулни ўз кумочинг устига тортма ва баҳодир дурадгордек тешани ўз тарафингга чопма.

Монандли арра бош дар илми маош,
Гоҳе сўни худ мекашу гоҳе мепош.¹

Монанди арра бўл, ду жонибга камоҳаққуху тушуб сўзлашгил...» деб видоёлашиб кетди.

Алқисса Кўркуш Кулонкирсултон боргоҳига равона бўлуб, сарманзилга етди. Кўрдиким, ажаб шаън-шавкатлик боргоҳи бор эканки, савсан кўп тил бирлан анинг васфидин ожиз ва ҳар турлук муарриф таърифи шаънида ножиз:

Кўрди тикилган эди бир боргоҳ,
Боргоҳи хисрави анжум сипоҳ.
Кунгираси кўкка тегиб ўрдалар,
Хаймау хиргоҳу саропардалар.
Бир неча қушлар била ҳамроз ўлуб,
Булбулу қумри била дамсоз ўлуб.
Нағмаи қонунлиғини соз этиб,

¹ Таржимаси: Тирикчилик илмида арра сингари бўл. Баъзан (қипикни) ўз томонингга торт, баъзан соч.

Даъвийи фиръавнлиғ оғоз этиб.

Кўрқуш бу асоси болоқиёсни кўруб, боргоҳ дарвозасидин «Салом, хай-хай» овозининг савлатидин киролмай ўлтуруб қолди. Кулонкирсултон хизматида бир Куйкунак отлиғ куллари ҳозир эрди. Кулонкирсултоннинг Кўрқушга назари тушуб, Куйкунакка буюрдиким, «Бориб ғуломгардишда ўлтурғон одамдин хабар ол. Мухтож, мустамандму, ё оч ва яланғочликдин келдим. Сазовори хайр бўлса, мунда олиб кел»..

Анда Куйкунак илгари қадам қўюб, Кўрқуш олдига келиб айдиким: «Эй бобо, қайси ошёни баланддин парвоз қилдингиз».

Анда Кўрқуш Куйкунакнинг такаббуруна сўзини англаб айтди: «Эй болам, сен сўрғувчи бўлғунча, мен жавоб бергувчи бўлғунча, иккимиз ҳам ғойиб бўлсак яхшидур».

Анда Куйкунак айди: «Яхшилар топиб сўзлар, ёмонлар қопиб сўзлар» дегандек, яъни бизни аркони давлат аросида кичкина кўрдингизму. «Кичкина деманг бизни, кўтариб урармиз сизни» ёинки «Куйкунак ўз ерида ғоз олур ҳам ўрдак»... «Ўзингни эр билсанг, бировни шер бил».

Кўрқуш анинг худдонолигини англаб айтди: «Эй болам, сен онасига ўргатган қизга ўхшарсан. Ё отасига ўргатган ўғулга ўхшарсан. Бурунғилар масалидурким: «Сигир сув ичгунча, бузоқ муз ялар». «Меҳмон бўлсам, таъзим қилсанг лозим эрди». Нечукким айтмишлар:

Байт:

«Ғам хушум этконда бе сомонлиғим ўртар мени,
Мезбон хижлат чекар ҳар неча меҳмондур таниш

Борокаллоҳ! Меҳмонни сийламоқни сендин ўргандим», деди.

Анда Кулонкир меҳмонга озор берганини англаб, Куйкунакни жеркиб, кўзидин андоғ нари солдиким, қайта кўрмаклик номумкин бўлди. Бас Кўрқушни имлаб олиб, ёнида жой бериб, айдиким: «Эй бобо, хуш келибсиз. Маъзур тутунг, ўзингиздек кишилар дебдурларки: «Танимасни сийламас».

Анда Кўрқуш сўзга дарафтод бўлди. Ва айдики: «Улуғнинг боргоҳида аҳли дониш ва хирадманди бохуш ҳар қанча кўп бўлса ҳам, оз бўлур. Хусусан, подшоҳи одилга уч тоифадин гузир ва чора йўқдур. Аввал, олими боамалки, подшонинг охиратлик асбобини анга кўргазса. Иккинчи, вазири соҳиб раъики, подшонинг дунёлик яроғини тараддудида бўлса. Учинчи, Муншийи рост навис қаламзани нигоҳдир ва шамширзан. Ҳоло бу турган ошхўр жомадарронлар таом емоққа ҳозир, маслиҳатга ақли қосир. Қадим бузург машоҳийлардин бизга бир масал қолибдурки: «Эсинг борида этагингни ёп», ёинки: «Яхши билан юрдинг - етдинг муродга, ёмон билан юрдинг - қолдинг уётга», ёинки: «Ёмонга ёндашсанг балоси юқар, қозонга ёндашсангиз қароси юқар»... Биз «Кўй кўрмаган бўлсак ҳам қий кўрган эдук...» «Бу тоифанинг оз хизмати, кўп миннати бўлур. Ҳарким бу тоифадан мурувват тилабдур, гўё тол ёғочдин зардолу тилабдур...».

Кўрқушнинг сўзи Кулонкирсултонга боди сабуҳидек таъсир этти ва насойиҳнинг абири жони комиға турктоз этти. Баҳаддеки вужуди вайронаси маъмур бўлуб, ободонликға юзланди. Кулонкирсултоннинг илгариги меҳмонидин қолғон оши бор эрди, ани Кўрқушнинг олдига қўйди, айди: «Оз ошга имдод йўк».

Анда Кўрқуш айди:

«Карам на эрди бахиллик сўзин дединг, эй шоҳ,
Оз ошни бергунча мундин зиёда ўту олов».

Анда Кулонкирсултон айтди:

«Аз карам нест бахили кардан,
Хон ниҳодан таом хўрдан беҳ»¹.

«Оз ошим ғавғосиз бошим» деб ёлғуз иноят қилинг». Анда Қўрқуш айди: «Ош эгаси билан тотлиғи».

Кулонкирсултон «Хўб бўлур, ошга деганда қуруқ калла югурур», деб қўл узатаберди. Бир емоғлиқ қилдиким, табак тубига тушди. Қўрқуш ҳар қанча тараддуд қилди, ошни табак тагида топмади.

Анда Қўрқуш айди: «Каломи мажид таржимаси турурки, «Енглар, ичинглар, исроф қилманглар». Бу нечук ош емоғлиқдур?».

Анда Кулонкирсултон айтди:

«Бизнинг шаънимизда исроф эмас, мунда оз олиб, охиратда ҳисобини кўп берганча, мунда бир олиб, анда жавоб берсам яхшидур. Турунг, муҳим хайрға тааммул қилманг», деб жавоб берди.

Алқисса, Қўрқуш жид ва жадал бирла Бойўғли сарманзилига равона бўлуб, қатъи манозил ва тайи мароҳил қилуб, муддао девориға боши ва истидъо ҳадафига мурод ўқи тегди. Замондин сўнг Бойўғли Қўрқуш келганидин огоҳ бўлуб, анинг олдиға чиқиб, «Хайра макдам бирраъси вал-айн² хуш келибсиз, сафо келибсиз» деб таъзим ва тавозуъ бирла кўрушуб, бир-бирининг юзини чўқишиб, Бойўғли Қўрқушни уясиға қўндурди ва олдиға моҳазар қўйди. Қўрқуш сўзламасдан бурун таомға тушаберди.

Бойўғли айди: «Таом емакда сўзлаб емак суннатдур ҳайвондек хомуш таом емак, озода мардум шевасидан эрмас».

Анда Қўрқуш айди: «Сўзлашмасдин ўзга чора йўқ. Лекин илгари ўтган яхшилар масалидурким: «Аввал таом, сўнгра калом», «Айрон тилаб келсанг, челакингни яшурма»— андоғ воқиф ва огоҳ бўлингизким, сизнинг толии гардунингиз саодат партавлиқ, мастуралиқ садафидии пайдо бўлган, Кулонкирсултонга муносиб, Гунашбону исмлиқ нозпарвар маҳлиқо қизингиз бор эмиш. Япалоқнинг боласи Кулонкирсултонға муносиб кўриб, совчи бўлиб келдим. Сиз бир ширин жавоб беринг. Англаб бориб тараддуд қилади», деди.

Анда Бойўғли айди: «Ори, боланинг бўйи етибдур. Ўзидин сўраб жавоб берсам керак», деб, туруб, қизининг олдиға кирди:

«Эй болам, Япалоқ бибининг боласи Кулонкирсултон ҳавоҳоҳ бўлуб, совчи юбормиш, на жавоб берурсан?».

Анда Гунашбону ойим, нечукким рўзғор қизларининг аълоларидур, «Сукут—аломати ризо» дегандек, бошини қуйи солиб, ўлтурди. Бойўғли қизнинг майлини билиб айдик: «Бу болиғанинг кўнгли эр тилар ўхшар» дегаҳ, қиз тилға келиб айди: «Эй бемаъни чол, соқолингдин уёл. Хомуш турмоқлик жавоби бўйла бўлурму? Хайр ишиға мутакаллим бўлғоннинг хитоби бўйла бўлурму?...»

Анда Бойўғли айди: «Эй бошинг кесилгур, англагон эмасмусан—«ўлтирган қиз, ўрин топар».

Анда Гунашбону ойим айди: «Эртаги савдонинг даҳсар оғирлиги бор», «Кечки экиннинг хатари бор» ва яна айтибдурларким: «Эртаги ишни кечга қўйғудек эмасдур».

Анда Бойўғли билдиким, «Тадбирнинг енги блан тақдирни яшуриб бўлмас». Ўрнидин туруб Қўрқуш олдиға чиқди.

Қўрқуш айди: «Бўримисиз, тулки?».

¹ Бахиллик қилиш карамдан эмас, дастурхон, қўйғач, таом емоқ яхшидур.

² Қадамлари бош устиға, қўз устиға.

Анда Бойўғли айди: «Бу дафъа боринг, дахи бир жавоб олурсиз, илгари ўтган яхшилардин бир масал қолибдур: «Ёлғуз отнинг чанги чиқмас, чанги чиқса, донги чиқмас» ва яна «От олсанг, уюнг бирла кенгаш»—дебдурлар. Мен ҳам қариндош уруғимни йиғиб, машварат айлаб, анга яраша сизга жавоб берсам керак», деди.

Анда Кўркуш айди: «Хайр ишига истихора ҳожат эмас».

Нечукким Хожа Ҳофиз Шерозий айтибдурларки:

Даркори хайр ҳожати ҳеч истихора нест.¹

Анда Бойўғли айди: «Боламнинг ихтиёри қўлидадур».

Анда Кўркуш айди: «Андоғ бўлса, бир чучук жавоб беринг. Англаб бориб жавоб берай» деди.

Анда Бойўғли айди:

«Дар ҳама кор машварат бояд,
Кори бемашварат наку нояд»²

Кўркуш айди: «Машварат бағоят яхшидур. Донишлик бирла қилмоқ керак, боргоҳи ақл ва донишдиндур. Хирад сарчашмасидин кўр эл изоси анга машхур. Оч юруб кекирган, оғзи бирла ишини битирган, гоҳ бечоралиққа иқро, гоҳ ўзини Тахматан³ олувчи баҳодири жаррор, муфт топилганда ошар, ичи пўк, кўзи лўк нодонларга Умар — иёр, донишмандлар сафида нақши девор, элга маълум ва машхур Муҳаммад Содик заргарнинг ўғли паришон рўзгорга кенгашиб, бизни аро йўлда қўйманг».

Анда Бойўғли айди: «Фаросат оёқи оқсоқ, тевадек егани шўра ва янтоқ, илгари ўтган сўзнинг бирини минг қилиб сўзларга тоқ оёғидин осилган сутқоқ қушга ўхшаш Жалил бўқоқ ошпаздек бош аҳмоқ эмасман. «Кўпга кенгаш, ўз билганингни қил» дебдурлар».

Алқисса, Кўркуш бу навиди фараҳ афзони эшитиб, хурсанд бўлуб, Япалоқ биби манзилига равона бўлди. Ва анинг сарманзилига етти. Бойўғлининг ончаким, муҳум хайрга рағбати бор эрди, баён қилди.

Алқисса, Япалаққушнинг бир қарға дўсти бор эрди: Шўранул қушлар кўзига гўл, ўз ишига пишиқ, ҳаромзодаи таррор ўғри мишиқ, ҳариф айёр, солор давлатмандлар аснофида мумсики беор, ҳар мурда устида тайёр, йнгирманинг бешини мустаҳиққа бериб, ўн бешини қўйнига урган, тумшуғи Зокирбой кафшфурушнинг тумшуғига ўхшар экан. Ўшал диёрда Малик Шохинки қушларнинг шоҳлиғи анга мансуб эрди ва Кулонқирсултон анга дангалнишин паҳлавон эрди, Шўранулни Малик Шохин жанобиға севинчига чоптурди. Манзил ва мароҳил тай қилиб, Шўранул Малик Шохин боргоҳига келиб, таъзим ва тавозий бирла салом қилиб, Япалоқнинг руқъасини узатди. Малик Шохин нома мазмуни англаб, бир замон тавакқуф айлаб айдик: «Эл ёмони манғит, қуш ёмони анғит» дегандек сани юбормаса, бўлмасмуди».

Алда Шўранул айди: «Сарнавишти аҳли маъни чун қалам бошад сиёх»⁴.

Эй подшоҳи олампаҳо, ўзлари маъни фойдасидин бебаҳра эканлар. Сизга сурати ёмон бўлса, маънини куллий берса ҳам хуш келмас экан. Андоғ бўлса: Сўфи Кўчқордек бўлса нодон, ҳақ сўз анинг олдида ёлғон, эрта-кеч қўлида тасбиҳ, вирди анинг харза фасиҳ, суратдан ҳеч ками йўқ ва маъни бежо кетса ғами йўқ; ва гоҳо кампирлардек энгашкан, сочбоғи ер супурган ва тоқясини чаккасига осган: «Оларда ҳисоби тўққиз, берурда саноғи ўттуз». «Тўғри сўзга тўғонок», изо ва кулфатга ёвуқроқ, макр ва хийлада шайтондин

¹ Яхши ишни бажариш учун фол очиб ўтиришнинг кераги йўқ.

² Мазмуни: Ҳар бир ишда маслаҳат лозим, маслаҳатсиз иш яхши эмас.

³ Қаҳрамон Рустамнинг лақаби.

⁴ «Илм аҳлининг бахти қалам сингари қора».

муфсидроқ, кўрунмоққа юзсиз, сўзи тузсиз, ёз — совуқ-қишда иссиқ, шарорат пешаликда Ҳомондин шадидроқ, курк товукдек сувга пишарға ўнгроқ, одамизод орасида Сайид Азимжон манзур бўлса, мен андин аҳмоқроқму», деди.

Малик Шоҳин айди: «Баракалло, ўз айбин билган марддур» деди.

Малики Шоҳиннинг Кордон отлиғ хазиначиси бор эрди. Анга буюрдиким: «Бизнинг жонибдин Султон Кулонкир дангалнишинимга тўйнинг асбобини муҳайё қилиб бер».

Алқисса, Кордон камари химматини ғаравдек неча ердин боғлади. Сўнгра замоне тафаккурга бориб, айдиким: «Авлороқ улким, аввал ўзим бориб Бойўғлига учрасам; ҳарна тилаган қалини тараддудида бўлсам; ўз қулоғим бирла эшитсам, анга яраша тўй тараддудида бўлсам. Харжи исроф бўлмоғудек бўлсун», деб борурга азм қилди.

Кордоннинг жойидии Бойўғлининг маскани узоқ эрди. Балки муддати сафар эрди. Сафар яроғини бекам-кўст қилмоқ керак, агарчи дебдурлар, байт:

«Таваккалту алаллоҳ»ни деган эр,
На талқону на қалқоннинг ғамин ер.

Ва яна бурунғилар дебдурлар: «Тўйға борсанг, тўйиб бор, тўрка тўнинг кийиб бор», уйдин ғамланиб чиқмоқ керак. Бойўғлининг уйи бўлса, сичқон суяғидин бошқа нимарса бўлиши зоҳир ва маълум эмасдур.

Алқисса, Кордоннинг ўзига сафар ва ҳазарда ҳамроз ва ҳама атвори писандида ва ҳаракатлари мақбул, отасидин қолғон Турумтойи тез парвози, сўз келганда жилов сақламай рўбарў этгувчиси бор эрди. Бозорга чиқдилар. Эрта кун кеч бўлди, офтоб пешин жойиға етти.

Анда Турумтой айди:— Эй тўрам, сизни кирдорингизни одамизод орасинда Холбоки мискарга ўхшатурман. Кордон айтди:—Эй, аҳмоқ, бу нима деганинг. Турумтой айтди:—Андоғ эшитканим борки, одамизод фарзандидин Холбоки мискар деган бир кўкнори бор эрди, номозшом вақтида бировни меҳмонхонасига таом устида ҳозир келибдур. Мардумлар суфрани қуршаб ўлтурур эрдилар, шу вақтда азон овози келди. Кишилар айдилар:—Аввал намоз ўқуб, сўнгра таом тановул қилоли. Ҳар ким номоз ўқумаса таом емасун, дедилар. Қолбуки мискар номоз учун ер ўпкани йўқ эрди. Ўрнидин туруб, таҳорат қилиб, номоз ўқуб, сўнгра нафсини маломат қилиб, даржанг бўлуб айтур эрдиким:—Эй тош кемургур нафс, мени кўкнори ҳолига боқмай қўлимга совуқ сувни сазовор этиб, рангимни қаҳрабодин ўтқариб, охир мани намозхон айладинг. Сиз анга ўхшабсиз. «Сазовори нафсингизни битказинг, ё султон амрини. «Икки суюқлик бир кўнгилга сиғмас» дебдурлар. Ва яна яхшилар дебдурларким: «Икки кема тутган қолди ғарқоб ичинда, чиқмас ул денгиздин бир кема тутмагунча».

Анда Кордон айди: «Эй беадаб шум, хўжангга насихат қилғудек бўлдингму. Қадимги яхшилар дебдурларким «ятим ўғил сақласанг оғзи-бурнинг қон этар, ятим кўзи сақласанг оғзи бурнинг мой этар». «Эма билган кўзилар икки онани эмар, эмабилмас кўзилар ўз онасини эмолмас», камина ўз нафсимни ҳам хушнуд қилурман ва ҳам султон амрини...»

Анда Турумтой айди: «Таксир, хато қилдим. «Оғиз ошга етганда бурни қонаган мен бўлдим».

Алғараз Турумтой айдики: «Эй хожа, мен Ёдгор пўстиндўздин ҳам ўтқариб сўзлабман ўхшар».

Анда Кордон айди ...«бу сўзларга Ёдгор пўстиндўзнинг нима дахли бор турур. Мунинг тафсилини баён қил».

Анда Турумтой айди: «Одамизод орасида Ёдгор булотки деган бир одам бор эрди. Гоҳо ўзини ўтқарур сўфи от кўюб ва гоҳо соҳиб донишманди рўзгор олиб, дер эрдиким: «Ўн ёшимда Ҳазрат Нўҳ аллайҳиссаломни оби азобда қолғон кемаларини ясарда яғоч тутуб эрдим. Ва айтур эрдиким: «Ўн беш ёшимда Ҳазрат Иброҳим аллайҳиссаломни Намуруд алайҳиллаъна манжанакқа солиб ўтға отарда бир поясини тутганман» дер эрди. Ва гоҳо дер

эрдиким: «Йигирма беш ёшимда Хўжа Аҳмад Ясавийнинг марқадаларини қилурда лой ташиб, хишт берган мен эрдим». Ул вақтда ўлтургаи жўралари айтур эрдиким: «Эй Ёдгор ака, рост сўзлагин» десалар: «Муҳаммадқули Баҳодирдин бўлакни билсам, худо урсун», дер эрди. Мен хабардор бўлсам, андин ҳам ўтқариб сўзлабман ўхшар». Ва яна айтди: «Эй тўрам, бу сўзга ҳам кулоқ солингки, Ёдгорнинг пўстин тикканин кўрсангиз, чокидин бармоқ ўтар, харидор ушлаб кўриб дер эрдики: «Бу қандоғ тикиш?» Ул жавобида: «Мушт ўтмаса яхши тикиш», дер эрди. Мен хабардор бўлсам, андин ҳам ўтқариб сўзлабман ўхшар. Андоғ бўлса ҳам ўз қулларига интиқом ярашмас, афз қилғудекдур», деб бўюн сунди.

Кордон айди: «Сунган бўйинни қилич кесмас» дебдурлар, гуноҳингни ўтдим. Сенинг ҳолингга мулоҳаза қилсам, кам сафарликдин бу сўзларни айтдинг. Сафарда кўп тажрибалар ҳосил бўлур. Магар сен «Калила ва Димна» дин беҳабар ўхшарсанки, Бозанда ва Навозанда қиссаларини сенга баён айлай».

Турумтой айди: «Тўрам, баён қилинг».

Кордон айди: «Илгари айёмда икки кабутар бор эрди, бирини Бозанда, бирини Навозанда дер эрдилар. Кеча-кундуз бир ошъёнада дамсоз ва бир кошонада ҳамроз эрдилар. Бир куни Навозанда Бозанданинг юзига боқди: осори малолат-андух пешонасидан мутолаа қилди. Айди: «Эй кўзумнинг нури ва эй маҳзун кўнглимнинг сурури, замиринг кўзгуси хира, юзинг шиои тийра, айёми нофаржомдин нелар кўрдунг ва нелар тегди?»

Анда Бозанда айди: «Қадимғилар сўзидурки: «Арзон кира шаҳардин овора қилур». Ҳеч зод ва роҳила менда йўқ. Сафар қилмоқ дағдағаси бошимга тушубдур. Жон тўтиси тан қафасидин парвоз қилур».

Навозанда айдики: «Ҳайҳот, бу хом тарбузни қўлтуғингга олмаки, бу хаёли фосиддур. Дунё арусидек оразинг қизартиб, кўнгул ичинда чекканни чиқорғил... Эй ёри азиз, сафар қилмоқ икки ҳолатдин ташқари эмас: бири ватанда авқоти кечмасдин ва яна бири — изо ва ихонатдин сафар қилурлар».

Бозанда айди: «Қадимғи яхшилардин бу сўз қолибдур:

Ҳар кимки сафар қилса, писандида бўлур,
Хуршед каби зиёи ҳар дида бўлур.
Оламда нимарса йўқ сувдин тотлиғ,
Бир ерда мақом атса ағар ганда бўлур.

Осмонки ҳамиша сафарда, шамс ва қамар ва савобит ва ситораси сафардадур. Ерки ҳамиша соҳиб сабр ва сукундур, поймоли ҳар аҳли дундур. Гардун била кўкка боқ ва фикр эт. Кўк сурати бирла ер нечукдур. Бу икки олами боло ва асфалнинг орасида кўп фарқ содир бўлур. Дарахт бўстон ичра таҳаммул қилмаса эди, жафойи арра ва болта изосини кўрмас эрди».

Навозанда айди: «Дарахтни ўзга жойга ўрнатсалар, кўкармас».

Анда Бозанда айди: «Бадахшонда лаъл маъданидур ва Яманда ақиқ конидур... Ақиқ Ямандадур ва лаъл Бадахшонда; ҳар иккиси то сафар ранжини чекмагунча, лаъл ва ақиқ нақшидин ва ранг тароватидин қолибдур, дерлар».

Анда Навозанда айдики: «Сафарга кўп ҳарис бўлмаки, анда бир нуқта зиёда бўлса, сақар бўлур. Сафарда рафиқ керак... Яхши рафиқ бирла сафар қилсанг, саодат топарсан ва ёмон рафиқ бирла шаковат. Далилдур: нечукким, сангпўшт бирла чаён ҳамроҳ бўлгондек»,

Анда Бозанда айди: «Қандоғ эрди. Сўзлагил».

Навозанда айди: «Андоғ эшитганим борки, сангпўшт Ироқдин Хижоз сари борур эрди. Йўл узасида ночор бир чаёнга йўлдош бўлди. Иккиси заруратдин ҳамроҳ бўлдилар. Аммо сангпўшт бағоят фаросатлик эрди. То баҳоддеки кўп сафарларда юруб, кўп тажрибалар ҳосил қилган эрди. Аммо чаёнга инон-ихтиёрин бериб, бодиялар қатъ этуб, манозил ва мароҳил тай қилиб юрур эрди. Ўшал аснода ногоҳ бир наҳри азимга дучор бўлдилар. Андин ўтар иложини

топмадилар... Охируламр, сангпушт мурод ҳадафиға макрун бўлуб, шиноварлик бирла муддао истидосининг соҳилиға ўзини олди. Ғоз ва ўрдакдек силкунуб турди. Ногаҳ орқасиға боқти, кўрдики, йўлдоши йўлда хорғон... найзасини кифтига тик ушлаб, юқори-қуйи юрубдур. Сангпушт айтдики: «Эй биродар, сабаб надур ки буён ўтмайсиз».

Чаён айди: «Кўз ёшича, сув бўлса, бизга маъзур тутунг». Сангпушт кўнглида айтдики: «Йўлдош бўлмоқ шарти бу эмаски, оз ходиса бирла ҳамроҳлик расмини бартараф қилсам, унча хўб эмас. Авло улдурки, ўткариб қўйсам. Қадимий яхшилар масалидурким: «Яхшилиқ қил сувга сол, сув билмаса балиқ билур, балиқ билмаса, холиқ билур».

Алқисса, сангпушт чўлғочини қўлиға олиб, оз ҳаракат бирла ўзини нажот соҳилиға олди. Айди: «Эй биродар, сени дарёдин ўткаргали ўғрадим. Менинг устимға мин. Бежо ҳаракат қилмаки, ўз жонингга жабр қилурсан».

Анда чаён айтди: «Ҳар ким ўз маслаҳатини ўзи билур», деб сангпўштнинг орқасиға минди. Дарёға тушуб оқдилар. Замондин сўнг чаён тебранаберди. Сангпўштга айди: «Букун майдонингни васиъ топдим. Бурунги яхшилар «Эшак ўюни қирқ йилда»,— дебдурлар. Букун пўлод найзамни якжурма қалқонингга озмойиш қилай дерман».

Сангпушт айтди:

«Сенинг бу хор сифат найзайи бемажолнинг менинг бу якжурма қалқонимға нима қор қилсин».

Анда чаён айди: «Билганинг йўқмуким, ақрабнинг муддаоси неш урмоқдур, хоҳ дўст кўксинадур, хоҳ душман орқасина».

Ҳаркими одати нечук бўлғай,
Беиродат зухур этар андин.
Тошдин неш аёри йўқ ақраб,
Гарчи мундоқ демак ажаб сендин.

Сангпушт айди: «Яхшилардин бир масал қолибдурким: «Ишонмағил дўстингга, сомон тикар пўстингга», «Ошнангдин топ» дегандек, дўстум, сув узра хасдек юрмоқ тоқай. Бу баҳри амиқ жавоҳирларин тамоша қилмоқ керак» деб, ғаввослардек бир ғўта урдиким, ул жавоҳир термоқда ва чаён жон бермоқда қолди, бу масални анинг учун келтурубдурларким «Асилни хатоси бўлмас, ножинсни ошноси бўлмас», «бўйнида иллоти борни оёғи қалтирайдур». Бу сўзни ниҳояти узоқдур, лекин мақсад қўлдин кетар» сўз мақсудиға келдур.

Алқисса, Кордон бирла Турумтой сафар анжомини муҳайё қилиб, жўнайбердилар. Қатъи манозил ва мароҳил тай қилиб, Кубод шаҳрига егдилар. Бойўғли ошёниға келиб қўндилар. Бойўғли буларнинг келганидин бохабар бўлиб, олдилариға чиқиб: «Хайра мақдам бирраъси валъайн, хуш келибсизлар» деб гарди роҳларини қоқиб, меҳмонхонасиға палослар солиб, чироғлар ёқиб, аларни қўндуруб, ўчоққа ўтун қалайбошлади. Ул чоғда ҳаво эътидоли ўтиб, қиш замҳаририй совуқ эди. Совуқ қасратидин ҳарчанд «пуф-пуф» қилди, ёнмади... Бойўғли айди: «Кўринг, қарилиғимнинг боши, эсим йўқдин ўтни ёқолмадим».

Анда Кордон айди: «Эшитганим борки, «Шайхнинг ҳунари бўлмаса, ҳонакоҳ танг» ва яна яхшилардин бир масал қолибдурки, «Қаловин топса қор ёнар, қаловин топмаса, қоқшол ўтун ҳам ёнмас». Ўт ёқарни билмайсиз, бизга қандай муомала қилурсиз». Бойўғли айди: «Тожиқнинг бир масали борки: «Ёреки аҳласт, қори ў саҳласт».¹

Андин сўнг Бойўғли базм асбобиини тузуб, руд, уд, даф, най, барбат, қонун: навозанда, созанда жамъ айлаб, меҳмондорлик расмини барпо тутти. Муғланнийлар созларининг қулоғига ғўшмол учун қўл солиб, тоблайбердилар. Бир-икав нақора орқасиға, дарра бирла қоҳил намозни урган раисдек, урабердилар ва ўтга даф орқасини ўғрини орқасин тоблағондек

¹ Маъноси: Дўстлар аҳил бўлса, иши осон бўлади.

тоблай бердилар. Алқисса, нағма навосини фалакка еткурабошладилар. Кордон Бойўғлига боқиб айди: «Сиз била бир парда ичинда маво қилали ва бепарда сўзлашмайлуқ».

Бойўғли айди: «Рост айтурсиз, яхшилар сўзидурким: «Сўзни айтгил уққанга, жонни жонга сукқанга». Мазалиқ сўзга ҳар қанча кулоқ солса бўлур. Андоғ айтибдурларким:

Агар сўз жона пайдо қилмаса сўз,
Ани сўз демагил, эй мажлис афрўз».

Кордон айтди: «Биз камина Малик Шоҳиннинг ҳалқа багушларидин¹ бўлурмиз. Бизга андоқ билиндиким, Гунашбону ойимни Япалоқ биби боласи Кулонкирсултонга берибсиз. Ҳарна тилаган қалинни ўз қулоғим бирла англағали келдим, тоинки харжи исроф бўлмағудек бўлсин. Эмди на буюурсиз?» деди.

Бойўғли айди: «Илгари ўтган яхшилар масалидурким, «Қўйнидин тўкулса қўнжиға» дебдурлар. Ўз қариндошларимдин киши чиқар. Япалоқ боласи куёвга ҳожат эмас... кўпак боласига на деб берайин».

Анда Кордон айди: «Эр тилаган ерда азиз» ва яна айтибдурларки: «Қизни ошиқиға бер»...

Бойўғли айди: «Олтуннинг битган ерда қадри бор» ва «Чангал ўч жойида кун кўрар...»

Кордон айди: «Сен илгари ўтган одамларнинг кирдорин қилолмассен... Ҳоло сен ҳозирни кўргил. Масалдурки: «Бугунги нақд ўпка эртаги қуйруқдин яхшидур». Ҳоло сен Япалоқ бибини кўпакдек дединг, қадимғи яхшилардин бир масал борки: «Эгасини сийлаган, итига сўнгак ташлар». Сен: «Қизим, сенга айтурман, келиним, сен эшит» қилдинг. Ашур йириқ қассобга ўхшаб йўлдин бир ойна топиб, ўзининг номуборак юзини кўруб, ойнани уруб анга неча айбларни кўюб дер эрдиким: «Яхши мато бўлса, йўл узасида турмас эди», деб ва айтур эрдиким: «На хорлик сенга зиштликдиндур ва зиштлик бадсириштликдиндур». Агар сенинг хирадинг дийдаси хира ва замиринг ойнаси тийра бўлмаса эрди, аввал ўз айбинга боқиб, ўзгалар айбини яшурсанг хўб эрди».

Бойўғли айди: «Менга насиҳат ўргатғали келдингму? Сенинг насиҳатинг қулоғимдин елдек ўтар, елдек чиқар».

Кордон айди: «Насиҳат қулоғинг (да) елдак турмас ўхшар. Эшон сўфи Оллоёрдан табаррук сўздурким:

Насиҳат тингламас дил саҳти маҳжуб. Кўкармас тошға, ёмғур ёғса ҳам кўп.

Бойўғли айди: «Ёмоннинг кучи япалоққа етар» — дегандек англағонинг йўқмуким, «Англамай сўзлаган, оғримай ўлар; чайнамай еганлар, кавшамай кетарлар».

Бу сўзни эшитган замон Кордон хазиначининг ғазаб ўти иштиолланиб, вужуди найистониға ўт тушиб, тутуни гардунға хиром боғлади. Баҳаддеки, хижолат тери тўфон, балки ажуз айёмннинг қор ва ёмғури анинг чорасиға хайрон эрди. Айдиким: «Эй абушқа куёш жамоли жилвасидин маҳрум ва эй туюрлар синфидин маржум... Яхшилардин бир масал қолибдурки: «Яхшилар топиб сўзлар, ёмонлар қопиб сўзлар»... Мен сени Бойўғли деб эшитиб эрдим. Эшитганим кўргандек эмас экан. Мен меҳмон бўлсам, қилгон пешомадинг шулдурму?».

Бойўғли айди: «Мендин ўтти, маъзур тутунг. «Ит қилғонни, иторчи қилмас» — дебдурлар...

Мен хабардор ўлдимки, тевадин ҳам ўткариб сўзлабман ўхшар».

Кордон айди: — Сўзла!

Бойўғли айди: «Бир тулки йўлда кетиб, борур эрди. Зимистон эрди. Қор ва ёмғур беҳад ёғиб, кўчалар лой эрди. Анда бир тева лойға йиқилиб, ағнаб, шўнғиб, ҳар муйида ботқоклар ёпушуб эрди. Ул тева сорбонға жавоби харгўш бериб, бир шўразор жазирага қочиб борур

¹ Ҳалқа багуш — кулоққа тақилган ҳалқа демакдир; қул маъносида ишлатилади.

эрди. Ул тулкига дуч келди. Тулки саломлашиб, тевадин ҳол сўраб айди: «Эй бузургвор, ҳормасинлар, қайдин келурлар?»

Тева айди: «Ҳаммомдин келурман», деди.

Тулки айди: «Баракалло, рост айтурсиз, ҳама бошдин оёғингиз тару тоза ва покиза. Буни оёқларингиздин мулоҳаза қилдимким, гармоба сувини бошинг ва оёғинг била ишлатибсан, магар ҳаммомчи ўлган эканму ва ҳаммомни холи кўрдингму?» Яна Муҳаммад Холиқбойнинг боғида бир Сафарбой деган аҳмоқ боғбон бор эрди. Анинг боғида ўн беш тозанавнихол ўрук дарахт бор эрди. Сафарбой тоза хуштаъм ўрукларнинг шохини кесиб ташлаб, анинг ўрнига аччиғ данак ўрук шохини пайванд қилур эрди. Ва яна ниҳолларни ҳўл шохини кесиб қуруқ шохини пайванд қилур эрди. Бу ақл ва фаросати бирла ўзини ҳама боғбонлардин доно олур эрди...»

Алқисса, Кордон айди: «Иш битгувчи маслаҳатни қил».

Бойўғли айди: «Менинг ҳам уруғларим бор, алар бирла маслаҳат қилиб жавоб берурман».

Кордон айди: «Хўб, лекин Хўқандаги икки Фаж ва Каж бетамиздек қариндошинг бирла маслаҳат қилиб, бизни оро йўлда қўймағил».

Бойўғли айди: «Ул икки Каж ва Фаж кимдур? Баён қил!»

Кордон айди:

Ўзин гоҳ мулло олур, гоҳ тақи,
Ниёзча оғалиқ хуш аҳмақи.

Ҳамма ишға ёлғон сўзи дастгир,
Сўзин сарф этиб, қорнин айларди сер.

Олур гоҳ мулло ўзин, гоҳ амин,
Вале билмаган суҳбати хонабин.

Биров олдига кирса, дер эрди:
«Ҳой, Чилим сол, буюртур палов, маллабой».

Бобожон Ашур чўлоқу Али бири,
Хўқанд мулкида аҳмақи нодири.

Ўзи кўр, равшан юрурди ажаб,
Кеча-кундуз жусту-жўйи талаб

Булар бирла ҳар маслаҳат каж эди;
Бу иккиси шаҳр ичра кўп фаж эди.

Анда Бойўғли айди: «Сиз айтган Муҳаммад Амин Хўжа муфтидурки, мудом ҳар ишда ўзидин бемаза ва бефаҳм ва беидроқроқ одамга маслаҳат қилур эди. Хоҳ форсий, хоҳ арабий, ҳар китобки битса, саҳв ва ғалатдин холи эмас эрди, бовужуди бу ҳам ноқислиги бирла ўзини ҳамадин мулло ва донишманди рўзгор кўрар эрди».

Анда Кордон айди: «Муҳаммад Амин Хўжа муфтининг сифатин баён қил».

Бойўғли айди:

— Эди исми Муҳаммад Хўжа муфти анинг,
Хати хуш, баён айлайин мен анинг.

Эрур асли, насли қизилбош сақат;
Битарди китоб барчасини ғалат.

Кичик офтобани давог деб олиб,
Ажаб яхши деб, кассасига солиб,

Этиб кибру манлик шаробини нўш,
Қаламдони сандуқчаи дугфуруш.

Яна Бойўғли айди: «Пешқадам кор озмо¹ қариндошларим бор. Алар бирла маслахат қилурман».

Анда Кордон айди: «Гўрга, қариндошингиз бўлса, оқ халтаси, кўк халтаси бўлмаса; кор озмолар сўзидур: «Қариндошинг келса, келсун, бўз халтаси келмасун»..

Бойўғли айди: «Сафол чинни бўлмас, бегона ини бўлмас», «Қатъи силаи раҳм»² ёмондур.

Кордон айди: «Рост айтурсан. Кор озмолар дебдурким: «Қариндошим—қора қозоним»... Эй Бойқуш холо сен «Қўрпангга қараб оёқ узат». Сен минг чордевордан дам урарсан. Ваҳоланки... Сайд Умархои даврида Фарғона иқлимида «ободлиғдин» ўзга жой йўқ... Дахи тўқол эчку мунгуз тилаб — қулоғидин ва ё бир думсиз эшак дум иштиёқидин йўллар юруб — икки қулоғидин айрилғондек бўлма.».

Бойўғли айди: «Ҳикоят қил».

Кордон айди:

Будагт хареки дум набудагт
Рўзи ғами бедуми фузудагт.

Дар бодияхо қадам ҳамезаг,
Дум матлабия думе намезаг,

Ногоҳ, ки рўзе ихтиёри,
Бигузагт миёни киштзори.

Дехқон магараш зи дур медид,
Баржасту варо ду гўш буррид.

Мискин хараг орзуи дум кард.
Ноёфта дум ду гўш гум кард³.

Бундин қоли бир бузук чордеворнинг отини тутма. Тишинг синар. Эмди сен ҳам қуюшқондин ташқари чиқма, суннат бажо келгудек иш қилиб жўнатабер. Бир масалдурким: «Етим қизга елпуғуч чикора»—дегандек холо сен ўзингнинг Кубод шахристонингни Кайқубоди санаб, бизни манзур этмадинг...»

Анда Бойқуш айди: «Парда ичинда бепарда сўзларни кўп сўзлаштук, нағма ройгон кетти. Базмдин кейин ҳар қанча қонун навоз гапингиз бўлса, англаса бўлур».

¹ Кор озмо — иш кўрган, тажрибали.

² Қатъи силаи раҳм — қариндош уруғнинг олдидан ўтмасдан, деган маънода.

³ Мазмуни: Бир думсиз эшак бор эди. У бир кун думининг ғамида йўлга чиқди; саҳроларни кезди, дум истаб, унга эришолмади. Иттифоқо бир кун йўл олиб, экинзорнинг ўртасига тушди. Дехқон уни узоқдан кўриб қолди ва югуриб бориб, ушшг икки қулоғини кесиб олди. Бечора эшак дум орзу қилиб, уни тополмади, қайтага икки қулоғидан ажралди.

Соқийи тум тароқлар пиёла сунабошладилар. Бода нашъаси Кордон бирла Бойўғли рангларига, токка сув югургандек, югурди. Анда муғаннийлар нағмаси таъсир қилиб, мевадор дарахтнинг боши яхтон деб бир-бирига айтур сўзи:

Оламанга келганда олмон бирла чўлпон бўл,
Беришингга келганда хўжа бирла мулло бўл.

Алқисса, замондин кейин базмлар туганиб, муғаннийлар олганига қувониб, оройиш узулиб, маърака бузулиб, эл оёғи тиниб, ором учун этакдин оёқ, ёқадин бош чиқардилар.

Алғараз, Кордон айди: «Эй бойбобо, бизникини қабул қилинг, бизлар кетармиз, Кўркуш келиб, мунозарани сендин элтур. «Эшак йўли қотқоқда эмас, ботқоқда маълум бўлур», деди.

Бойўғли айди: «Синаган ёв урушга яхши».

Анда Кордон айди: «Ёв кетган сўнг қилични (ерга) чоп».

Анда Турумтойки, Кордоннинг мулозими эрди. Бойқушнинг бунча гуруридин хафа эрди, Бойқушга Кўркуш яхши айтган бир масални айди: «Ёмон отқа ёл битса ёнига тўрсик боғлатмас, ёмон эрга мол битса ёнига қушни қўндирмас». Турумтой бу сўзни айтиб эрди, Кордон айди:— «Иссиғ жон истимасиз бўлмас». Эй Бойўғли, фарзандингни тозалик вақтида уясиға қўндирғил, нечукким, Амир Навоий дебдурлар:

Онаси била кунда эътироз этган қиз,
Бир ўзгани ўзига аҳли роз этган қиз,
Қайин юрти билан куёвнинг уйини хуш
Кўрмакдии онаси била ноз этган қиз.

Анда Бойўғли дарқахр бўлуб айдиким: «Сен менинг қизимни ўзга хамрози бор дегандек қилдинг. «Яхши топиб сўзлар, ёмон қоғиб сўзлар» дегандек бу нима деганингдур».

Кордон айтди: Ажаб содда аҳмоқ экансан. Сенинг сўзингни Отабой аминдек бетамиз кишиникига ўхшатурманки, бозордин хотуниға кафш олибдур, бир бегона ҳол қассобға кўрсатубдур: «Бу кафш менинг хотунум оёғига лойиқ келурму» деб сўрабдур. Ул жавоб берибдурки: «Мен сенинг хотунинг оёқини кўрганим йўқ». Ўзинг аввал аҳмақсан. Бар омади сўз ўтканларнинг сўзин изҳор қилиб ўтдим. Мен сенинг қизинг атворини билмасман. Масалдурки: «Эшагининг фели эгасига маълум».

Анда Бойўғли айди: «Ниёзча оғалиқ, Бобожон ва Муҳаммад Амин муфтики мазкур бўлди, бу уч аҳмақнинг маслаҳати бирла иш қилиб, оро йўлда қўйманг дерсан, менинг боболарим ҳазрати Сулаймон бирла мунозара қилгон кишидур».

Кордон, айди: «Отадин дам урма, панд ерсан... Бир масал борки: «Ота сўраб нетарсан, эрнинг ўзи бўлгон сўнг, йўл сўраган номарддур, от устига минган сўнг». Ишни ўз ақлинг била қилиб бўлурму» деди.

Анда Кордон ноумид бўлуб, Кўркушнинг ошёнасиға қадам қўйди. Кўркушнинг кўрган ҳамон қақшаб айди: «Ҳар ким кўр сўзига кирса, биз кўрган ҳақоратларни кўрар ва биз тортган машаққатларни чекар. Анда Кўркуш айди:

Тиконсиз гул, садафсиз дур, машаққатсиз хунар бўлмас,
Риёзат чекмагунча, ёр васлига етиб бўлмас.

Яна бир масал борки: «Эр бошига иш тушса, ўтук чечмай сув кечар, от бошига иш тушса, сўлуқ бирла сув ичар». Ишларни биткариб келдингизларму».

Кордон айди: «Биздин баланд нимарса тилади, биз ожиз келдук».

Кўркуш айди: «Бойўғли жавоби нима бўлди?»

Кордон айди: «Бойўғли айтурки, «Минг чордевор: токчасигача хок ва нақш нигор қилинган ва ҳеч Бойўғли сояси тушмаган бўлса, унарман. Ва илло мундин бир чордевор кам бўлса, унамасман». Ул «Токча» деди, биз «Мўри» дедик, жўнайбердук».

Кўркуш айди: «Сенинг исмингни Кордон кўюбдурлар. Ишни билиб қилсанг керак эди ва ҳеч иш билмас экансан. Кордон исмининг аксини кўйсалар керак эди. Мовароуннаҳрда Амир Умархон турган Ургут, Работ, Пўшағурбек, Хайробод булардин шахри Кубод рашк айлаб, адам сари юзланди. Сендек давлатли орқамда бўлганда эди, Бухоронинг ҳар туманидин минг чордеворни топиб, бирдин муҳим хайр ишни биткарур эрдим. Сенинг кордонлигинг кулол мўндида сув ичгандек экан ва ё «Бўзчи белбоққа ёлчимас» дегандек бўлди».

Анда Кордон айди: «Куда бўлса, кул бўлса ҳам сўзлаш». «Куда бўлдук, жудо бўлдук» деган сўзга йўқмиз».

Анда Кўркуш айди: «Масалдурки; «Минг қарғага бир кесак». Сенинг ўзинг анга ўхшарки, Эшон калла деган ҳофиз яхши кўрган дўпписини тез оқар сувга оқизибдур. Неча жаҳд билан ололмай, ночор маҳрум бўлуб, айтур эрдиким: «йўқолғони хўб бўлди. Бошимга тор келур эрди»— деб афсус ер эрди. Мушук илмоғдаги қуйруқни ололмай, «Пуф сассиг» дегандек сўзни қўй».

Алқисса, Кўркуш айди: «Ҳар кимнинг ишиму улоқ овламоқ, мадрасага бориб, тупрок яламоқ? Иш биткармокни мендин кўрсунлар» деб, Кубод шахристониға равона бўлди. Бойўғли уйига кўноқ бўлди. Кўркуш Бойўғлини кўрган ҳамон томоғидин бўғуб, «Кўр тутганни қўймас», дегандек чўқуб айдики: «Кўрушмасанг, отангни йиқит».

Бойўғли айди: - «йиқилган курашга тўймас», куёв бўлсанг, қиз тайёр, эшитмокқа кулоқ бор. Сўрамоқ сендин, эшитмоқ мендин».

Кўркуш айди: «Сенинг кулоғинг Мулла Сиддик котибнинг кулоғидек сўз эшитмас».

Бойўғли айди: «Сенинг кўзинг мулла Аскарнинг кўзидек кадрдон ошнасини танимас. Эшитмадингмуки: «Бошга тушканни кўз кўрар» ва яна айтмишларки: «Хайр ишиға жарчи бўлсанг, малул бўлма». Аммо сенинг бошингга иш тушса, тортарға кўз йўқидин малулсан».

Кўркуш айди: «Ботин кўз керак. Сенга ҳарза учун келган эмасман. Тилаган чордеворларингдин тўрт юзини кечғил. Олти юзиға жавоб берурсан».

Анда Бойўғли айди: «Минг чордевор соламан, тўрт юзини нимаға кечай».

Кўркуш кўрдиким, Абдурахим судхўр боққол мумсикдек кўп хасисдур, агар минг чордевордин бир чордевор кам бўлса, ўттуз тишини синдирур. Айдики: «Андоғ бўлса, тўй лавозумотини тайёр қилғил. Пашшадин анқоғача барча қушларға киши чоптур, йиғилсунлар. Аларнинг хузурида маҳр солай».

Алқисса, Япалоқ шаън ва шавкат бирла тўй олиб келди. Мажмуъ туюрлар жамъ бўлдилар. Мисли анқо, хумо, уқоб, баҳрин, лочин, италгу бир тарафға; оққуш, тўғдоқ, турна, ғоз, ўрдақ, кўтақуш, анғит, сурна, суксур, чурк, қар, бўргут, лаклак бир тарафға ўлтирдилар. Булардин кичик қушлар мисли каклик, бедана, олатўғаноқ, қизилиштон, зарғалдоқ, кабутар, мусича, қалдирғоч, сағва Кулонкирсултонға куёв нўкар бўлуб, бир тарафға ўлтурдилар.

Алқисса, Кўркуш куёв жонибидин вакил бўлуб, кўкқарға, олақарға гувоҳ бўлуб, Куйкунак қиз жонибидин вакил бўлуб турдилар. Никоҳ хутбасин ҳазордастон 1 равшан фасих тил бирла ўқимоқ бўлди. Кўркуш Куйкунакка қараб айдики: «Қизингнинг маҳрини баён қил».

Куйкунак айди: «Авомун-нос ичра машхурдурким, «Катта кема қайдин юрса, кичик кема андин юрур». Сизларга возиҳ ва лойиҳ эрурким, аммасининг маҳри минг чордевор эрди. Мунинг ҳам маҳри минг чордевор».

Анда Кўркуш айди: «Фарғона мулкида чордевор ноёб эканин арз қилиб ўтуб эрдуқ. Агар Мовароуннаҳр тобиотидин хоҳласанг, ҳарқанча чордевор десанг берай, балки ҳашт девор солайин».

Куйкунак айди: «Така бўлсун, сути бўлсун», Кўркуш «Хўп, маъкул,— деб овоз қўйиб айди:—Эй ҳозир ўлонлар, англатғучи бўлинглар, мен маҳр солай: аввал Ургут, Янги Работ,

Эски Сабот, Пушоғур, Мўғул, Чакан, Фируз, Нишопур, Шахристон, Сарой, Ҳилъён, Иторчи, Чун, Манғит, Кенагас, Янги Ариғ, Гончи, Ғозон, Дара, Хўжа Тоҳир, Нажмиддин, Қизил Курғит, Бекобод, Хайробоd. Эмди Гунашбону ойимнинг маҳри битдиму» деди.

Алқисса, Кўркушнинг маҳр солишига ва Куйкунак олишига бирнеча қушлар ҳайрон қолиб, бир-бирларига айтушур эрдиларким: «Бели оғримаганнинг нон ейишига боқ».

Куйкунак дарҳол туруб айдиким: «Баракалло, сизнинг жувонмардлигингизга. Маъракада бизни сўзлагудек ҳолимиз қолмади. Маҳр солишингизга ҳозир турган туюрлар инсоф ва офарин қилдилар. Лекин Хайробоd бизга мувофиқ тушмади».

Кўркуш айтиди: «Сабаб недур?»

Куйкунак айтди: «Дарёга ёвқудур. Зероки, Бойўғли халқи сувдин эҳтироз этарлар. Мунинг ўрнига Муғни солинг».

Кўркуш айтиди: «Хўб бўлубдур. Шошманг. «Муғ» атвор — луғати бор. Луғати юкорида мазкур бўлгач тошкандлик Муҳаммадхўжа Ҳожидек юруш йўлини йўқотиб, мумсиклар афъоли анга мақбул ва марғуб тушубдур. «Мўнгулғ» бўлурға оз қолибдур. Яна бир сафарлик ҳоли бор. Кеч кузгача ани солиб бермоққа мен кафил» деди.

Куйкунак ҳазордастон сари боқиб ишорат қилдиким «Хутба бошланг»... Андин кейин Гунашбону ойимни янгалар олиб, Кулонқирсултонга қўшдилар. Кулонқир султон, Гунашбону ойим иккилари муродларига етилар.